

A deixis szerepe a nézőpont jelölésében

Bevezetés

A dialógusok szövegvilágának két fő összetevője a szituációs és a nyelvi kontextus,¹ amelyek szoros összefüggésben állnak egymással és a szövegek egyik alapvető mikroszintű műveletével (Tolcsvai Nagy 2001; Laczkó 2008), a deixissel. A deixis olyan, pragmatikai jelenséggént is értelmezhető műveleti forma, amely szerkezetileg egy entitás és egy névmás kapcsolataként jellemezhető, megkonstruálását pedig a kontextus irányítja. A deixis elsősorban a személyi viszonyok kialakításában, valamint az idő- és a térvizonyok hálózatának megteremtésében játszik kiemelkedően fontos szerepet. Ezek a viszonyok általában nem választhatók el a megnyilatkozó és/vagy a befogadó által alkalmazott nézőpontoktól, ezért a deixis a nézőpont fogalmával is szoros összefüggést mutat. A tanulmány a spontán társalgásokban és a drámai párbeszédekben alkalmazott nézőpontok különböző

¹ A nyelvi kontextus fogalma alatt itt a szűkebb kontextusértelmezésnek megfelelően a megnyilatkozásban szereplő szavak nyelvi környezete, a szövegekörnyezet vagy szövegtér (kotextus) értendő (vö. Yule 1996: 21–2; Verschueren 1999: 104–6; Tátrai 2004).

változatainak bemutatására törekszik, az elemzésekben pedig a nézőpontnak a deixissel való kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, és arra is választ keres, hogy a deixis a szövegtipológiai kutatásokban hogyan használható fel szövegtipológiai változóként.

A vizsgált szövegcsoport egyik része családi körben elhangzó beszélgetéseket tartalmaz. A 3790 szövegszónyi beszédanyag 17 beszélgetése közül 13 dialógus, 4 szöveg pedig három vagy négy résztvevő kötetlen beszélgetéséből felépülő társalgás. A rögzített hanganyag 39 adatközlő megnyilatkozásait tartalmazza. A kutatásban szereplő másik szövegcsoport Szakonyi Károly két drámájának szövegéből származik. A *Ha itthon maradnál* című darab két szereplő párbeszéde, ezért a házaspár társalgása tematikailag a spontán szövegcsoporttal mutat rokonságot. Ez a csoport 3016 szövegszóból áll. Az *Adáshiba* című dráma társalgásai ennél jóval változatosabbak, a kétszereplős dialógusoktól a család több tagjának társalgásáig mindenféle kommunikációs lehetőségre példát adnak. A 13 557 szövegszóból álló szövegben előfordul három, négy, de akár hat szereplő párhuzamos és több szinten futó társalgása is.

A deixis

A *deixis* fogalma *deiktikus* 'mutató' értelemben már az ógörög grammatikákban is megjelenik, Dionüsziosz Thraxnál mutató névmás, de határozott névelő is lehet. Általános értelmezése szerint azokat a nyelvi lehetőségeket foglalja magában, amelyek az egyes megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusaira vonatkoztathatók, a deiktikus nyelvi elemek pedig azok a formák, amelyek segítségével a nyelvhasználat kontextusára, annak bizonyos összetevőire lehet utalni (Lyons 1989; Levinson 1992, 1994). A deixis a kognitív nyelvészeti felfogásban Langacker nyomán (1987: 126; 1991: 91) olyan mikroszintű rámutatás, amely a kommunikáló felek által kialakított és értelmezett szövegvilágban érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és állapotokra, minőségekre és mennyiségekre (Tolcsvai Nagy 2001: 175–80), vagy egy másik szövegelemre utal, és az utalás során a külső dolgot a szövegvilágba beemelve annak feldolgozott részévé teszi. A deixis tehát olyan nyelvi művelet, amelynek során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyzettel, hogy a befogadó ahhoz mentálisan (lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel) hozzáférhessen (Janssen 2002: 152). A fentiekből az is következik, hogy a deixis a párbeszédes szövegek egyik legjellemzőbb utalóeszköze, ám a feltételezések szerint másként működik a spontán és másként a tervezett szövegekben. A kutatás ennek vizsgálatára irányul a következő szempontok alapján:

- az endoforikus és az exoforikus deixisek aránya a spontán társalgásokban és a drámai dialógusokban,
- a tudatosság szubjektuma, a perspektivizáció és a szubjektívizáció összefüggései,
- a deixis kifejezőeszközei,
- a deixis szerepe a különböző spontán és tervezett közlésmódok használatában.

A deixis típusai

A következő, spontán társalgásokból és drámai szövegekből származó példákban a deixis alapvető típusai szerepelnek. A szövegrészletekben az is megfigyelhető, hogy a dialogikus szövegek deiktikus utalásaiban csak sematikus reprezentációról beszélhetünk, mert az egyes viszonyokat prototipikusan a mutató és a személyes névmások, kevésbé prototipikusan a határozószók vagy az egyéb lexikai és grammatikai eszközök jelölik:

(1) Dolgokra és személyekre vonatkozó deixisek:

(1a)² [1, 14–6]A: *Mi újság a suliban?*B: *...helyesírás...*A: *Na de ez hogy lehet?*(1b)³ [A, 137]BÓDOGNÉ Jön a tálakkal, leteszi. *Na, gyorsan, amíg meleg... Apa, neked ezt a szép szeletet... Döncikém... ez a tiéd... Tálal, közben ő is a tévére pillant.*

(1c) [3, 21–2]

A: *Hát ez egy nagyon jó iskola, ide én is szívesen járnék.*B: *Hha, te csak gondolod!*

(1d) [A, 120]

BÓDOG *Kicsoda?!*BÓDOGNÉ *Ő! A lakónk! Lehet, hogy ő is éppen egy fajüldöző.*

(2) Hely- és idődeixisek:

(2a) [1, 3–5]

A: *Ebédre? Bablevest főztem meg palacsintát. Orsi nem jött veled?*B: *De jött. Orsi, hol vagy?*C: *Szia, anyu! Szia, itt vagyok.*

(2b) [A, 124]

DÖNCI *Á, jól kinn álltam meg... – Gálaest Brüsszelből? Na, jól kifogtuk! Szerintem dög unalmas lesz. Anya?*BÓDOGNÉ Jön a másik szobából a csíkos zakóval. *Itt vagyok, itt vagyok! Szervusztok, puszi, puszi... Megpuszilják egymást.*

(2c) [4, 15–8]

C: *Tényleg nem fájt.*B: *Neeem!*C: *...most kezd egy kicsit...*D: *Ja, most!*

(2d) [A, 149]

IMRUS *Most fognak indulni! Most! Figyeljetek!*DÖNCI *Ki van az számítva, csak semmi izgalom.*

² A spontán szövegekből származó példák esetében első helyen a beszélgetés sorszámja szerepel, amely után vesszővel elválasztva az adott forduló(k) száma következik (pl. [1, 14–6]).

³ A drámai dialógusok idézésekor első helyen az adott dráma címének kezdőbetűje áll, amelyet az idézett szöveg oldalszáma követ (pl. [A, 137]).

(3) Módoakra és állapotokra vonatkozó deixisek:

(3a) [4, 28–9]

A: *Az övé, hát! Figyelj, ezt meg tudja úgy emelni alulról... ki tudja tisztítani.*C: *Le kell fertőtleníteni, nem mehet be semmi.*

(3b) [A, 192]

BÓDOG A telefonhoz megy, felkapja, és beül Szűcs tolószékébe. *Majd én megmondom nekik! A múlt héten egy fél napig pizmogott velem itt egy kiállhatatlan alak! Így megcsinálni!*

(3c) [4, 99–100]

D: *Na jól van, akkor az Isten áldjon meg! Így is szép vagy!*C: *Jó!*

(3d) [A, 173]

BÓDOG *Ha fáj a fejed, miért nem maradsz a másik szobában? Emberfihez. Kicsit fáj a feje, ledől és...*VANDA *Megáll közöttük. Már nem fáj a fejem. Nézi Emberfit.*IMRUS *A nővérenek. Még te hiányoztál ide éppen! És így!...*

(4) Minőségekre és mennyiségekre vonatkozó deixisek:

(4a) [2, 8–10]

B: *Anyád lehozta, átkötöm, mert így úgyse tudod meghordani, hogy ilyen...*A: *Hát ja, mer' mindig...*B: *Fölcúsúszik...*

(4b) [A, 116]

BÓDOGNÉ *Megint ez a bemondónő! Fántásztikus! Ilyen frizurával odaengedni! Felfújja az arcát, mintha utánozná.*

(4c) [13, 23–4]

A: *És akkor most mennyivel lógok?*B: *Ennyivel.*

(4d) [A, 165]

SZÜCS *Gyorsan bekocsizik középére. Ez a locspocs is az úton. Ennyi eső! Csak ülök az ablaknál egész nap...*BÓDOGNÉ *Leveszi Szűcs válláról a plédet. Az ernyőt is, szomszéd úr...*SZÜCS *Az ernyőt?! Ja, persze, tessék... Ó, összecsöpögtettem a padlót...*

A párbeszédekben szereplő rámutatások feldolgozásakor a résztvevők folyamatosan észlelik az őket körülvevő környezet legfontosabb összetevőit (szereplők, tér, idő, cselekvések), amelyek fokozatosan beépülnek a szöveg világába. A deixis alkalmazásával a beszélő egy nyelvi és egy vizuális reprezentáció között hoz létre kapcsolatot, amelynek érvényessége az adott beszédhelyzetre és az adott szövegvilágra korlátozódik. A hallgató a korlátozott feltételek mellett dekódolja a létrehozott kapcsolatot, és megérti a rámutatást. Ezt segíti az is, hogy a deiktikus szerepben használt

névmások sokféle viszony kifejezésére alkalmasak, ezért képesek a reprezentált elemet jól behatárolhatóvá tenni. Mivel a tanulmány vizsgálati tárgya a deixis és a nézőpont kapcsolata, a továbbiakban a deixisek fent felsorolt fajtái közül elsősorban a személy-, a hely- és az idődeixisekre koncentrálok.

Az exoforikus deixis

A párbeszédekben szereplő rámutatás leggyakrabban exoforikus jellegű (Halliday–Hasan 1976; Tolcsvai Nagy 2001: 175–180), tehát a szövegen kívüli elemekre utal, legjellemzőbb formái pedig a személy-, a hely- és az idődeixisek. Az utalás mindig egy meghatározott nézőpontból, a deiktikus centrumból történik, alapvető eszközei általában a személyes és a mutató névmások.

A személydeixisekben szereplő mutató névmások közül a vizsgált szövegekben elsősorban az első és második személyű alakok fordulnak elő, amelyek funkciója nem tekinthető egyértelmű helyettesítésnek, mivel deiktikus jellegük miatt a beszélőre vagy a megszólítottra vonatkoznak, és a beszédhelyzet ismerete által válnak értelmezhetővé. Az ilyen párbeszédekben a beszélők az előzetesen ismert tér-idő kontinuumban tudják elhelyezni az adott névmások referensét. Az alábbi spon-tán és drámai párbeszédkekből származó példák a személydeixis legjellemzőbb eseteire, a személyes névmásokkal kifejezett utalásokra hoznak példát:

(5a) [I, 10–1]

A: *Évi, te eszel?*

B: *Én nem kérek, mert nekem szénhidrát... ja nem, ma keményítőnapom van. Akkor bablevest azt eszek, de palacsintát azt nem.*

(5b) [H, 382]

NŐ *Szenvedsz?! Ugyan! Mikor nem szenvedsz te?*

FÉRFI *Te szenvedsz, te! Mert kérek tőled valamit! Az már áldozat. Egy kicsit korábban hazajönni, itt lenni velem, a beteggel...*

NŐ *Én boldogan jövök, de te...*

Az (5a–b) dialógusokban szereplő első személyű alakok (*én*) a beszélőre mutatnak, és arra a térbeli helyzetre, amelyet a beszélők a beszélés pillanatában elfoglalnak, a második személyű névmás (*te*) mindegyik esetben közelre, a megszólítottra mutat, a beszélőváltás során alkalmazkodva a nézőpont kiindulópontjának folyamatos megváltozásához.

Az exoforikus deixisek másik két jellemző típusa a hely- és az idődeixis, kifejezőeszközüik leggyakrabban mutató névmás, amely általában az elhelyezés (prototipikusan: *itt, ott*) vagy az irányadás (prototipikusan: *ide, oda, innen, onnan*) szerepét tölti be, és irányultsága a hallgató számára gyakran más forrásokból is kiegészíthető (Vater 1991: 46). Ezek a diskurzus világán kívüli külső források lehetnek különféle mozgásokkal, általában a tekintet irányításával, az arc és a kéz mozdulataival kapcsolatos kinezikus jelek vagy a szöveg szemléltetését szolgáló gesztusmetronómk.⁴ A névmások használatára láthatunk jellemző példákat a hely- és az idődeixisek kifejezésében az alábbi spon-tán és tervezett szövegekből való példákban:

⁴ A *gesztusmetronóm* a szöveg szemléltetésére szolgáló nonverbális eszközök összefoglaló neve, fajtái: rámutatás (tárgy kiemelése), iránymutatás (tárgy téri viszonyok közé helyezése), kinetográf (mozgás leképezése), piktoográf (képmás, körvonal rajzolása) (Buda–László 1981).

(6) Elhelyezés:

(6a) [8, 9–10]

A: *És nem osztályozta le? Vagy itt nincs ilyen osztályzás?*B: *De van, csak még nincs meg az ellenőrzőm.*

(6b) [H, 389]

FÉRFI [...] *Ott az adjunktus szobájában néztem a belgyógyászati könyvben. Magyaráz, mutogatja. Van eset, amikor egészen hátrakunkorodik. Bekúszik alattomosan a belek alá, be egészen hátra. Ilyen alakban. Ujját begörbíti, mutatja.*

(7) Irányadás:

(7a) [12, 9–11]

A: *Az igen! És kap valamilyen bizonyítványt?*B: *Kap. Ilyen oklevelet. Számítógép-kezelőit.*A: *Oda én is jártam.*

(7b) [H, 391]

FÉRFI *Nyöszörögve. Sétálnom kellene egy kicsit. Add ide a papucsomat.*

Az hely- és az idődeixisekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a spontán szövegekben csak ritkán fordul elő a nyelvileg kifejtő rámutatás, amelyben a mutató névmás értelmezését részben elvégzi a vele egy főnévi csoportba tartozó főnév, és csak a rámutatás iránya marad kérdéses. Sokkal gyakoribb a teljesen kifejtetlen változat, amelyben a résztvevőknek más forrásokból (gesztusok, tekintet) kell kikövetkeztetniük a rámutatás tárgyát és irányát. Erre láthatunk példát a következő megnyilatkozásban:

(8) [4, 20]

D: *Na, de ez nagyon szép, édesem, de...*

Az exoforikus deixisekkel kapcsolatban még fontos megemlíteni az autodeixis és a heterodeixis (Bencze 1993: 44; Tolcsvai Nagy 2001: 178) közötti alapvető különbséget. Autodeixisről akkor beszélünk, ha a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan meghatározott terében, heterodeixisről pedig akkor, ha ez a rámutatás a valós tértől eltérő helyen, például televízió képernyőjén, fényképen, könyvben történik. Az autodeixisre láthatunk példát a következő drámarészletekben, ahol a rámutatás a beszédesemény valós terében, a szobában szereplő résztvevőkre (*haverok*) vagy a kontextus egyes elemeire (*madarak, idő*) vonatkozik:

(9a) [A, 119]

BÓDOGNÉ: *Mindenesetre egyszerű ember. És ezek a haverok is, vagy kik... ezek is olyan egyszerűfélék.*

(9b) [H, 391]

FÉRFI *Mi a fene van ezekkel a madarakkal?! Mit ordibálnak emmyit?*

(9c) [H, 388]

FÉRFI *Tudod, hogy ezt a hüvös időt mennyire szeretem...*

A nyelvileg kifejtő autodeixis egy sajátos esetére is találunk példát a drámai dialógusokban. Ebben az esetben a deixis a szerzői utasításban szereplő antecedens miatt válik kifejtővé, és csakis anaforikus koreferenciával párosulva jelentkezhetsz. Erre szolgál példával a következő drámából vett megnyilatkozás:

(9d) [H, 383]

SACI Hirtelen csivitelés, a madarak felriadnak a kalitkában. *Még ezek is!*

A (9d) példában szereplő autodeixis a beszédesemény környezetének egy elemére (*madarak*) mutat rá, amelyek kidolgozott fogalmi megnevezése csak a szerzői utasításban szerepel. Anaforikus koreferenciával erre utal vissza a megnyilatkozásban szereplő mutató névmás (*ezek*).

Ha a térbeli rámutatás nem a beszédesemény háromdimenziós terében történik, hanem a vizuális érzékelés alapját valamely külső körülmény adja, heterodeixisről beszélünk. A heterodeixisben a megnyilatkozó és a befogadó térbeli kiindulópontját áthelyezve ebben a térben működteti a deixist, és rámutat az ott észlelt entitásra. Az ilyen esetekben a heterodeixis is gyakran összekapcsolódik a kataforikus koreferenciával, mert a megnyilatkozó a rámutatást elvégző mutató névmás mellett az utalt dolgot is megnevezi. Erre láthatunk példát a következő drámai dialógusokban:

(10a) [A, 164]

SACI Nézi a tévét. *Jaj, ez most ki volt? Ez a forradásos arcú, ez most ki volt?*

(10b) [A, 164]

DÖNCI *Ez a lány, ez túl szép. Ez meg fog halni.*

A (10a–b) példákban a heterodeixis a televízióban látott dolgokra vonatkozik, a mutató névmással (*ez*) kifejezett deixis pedig kataforikus utalással előreutal a kidolgozott fogalmakkal kifejezett posztcentendensre (*forradásos arcú, lány*). A (11) példában is a heterodeixis lép működésbe, mert a mutató névmással kifejezett rámutatás (*ezek*) szintén a televízió képernyőjén megjelenő emberekre vonatkozik:

(11) [A, 152]

VANDA Nézi a tévét. *Na, ezek ott a híd alatt... ezek legalább nem törődnek semmivel.*

Az endoforikus deixis

Egyéb, elsősorban a részben vagy egészében előre megtervezett szövegtípusokban (pl. tudományos, publicisztikai szövegek) gyakran előfordul az endoforikus rámutatás is, amely a folyamatban lévő diskurzus egészére vagy annak egyes részeire utal. Ennek gyakori eszközei a diskurzusdeixisként (Levinson 1983: 54, 85–94) használt melléknévi vagy igenévi jelzők (pl. *alábbi, következő, fenti*). Ezek a vizsgált dialógusok közül sem a spontán, sem a tervezett drámai szövegekre nem jellemzőek, helyettük a drámai szövegekben a hasonló funkcióban álló közelre mutató névmások (pl. *ez, ezek*) és a hozzájuk kapcsolódó főnevek töltik be ezt a szerepet, amelyek a szöveg korábbi vagy későbbi részeire utalva, gyakran anaforikus vagy kataforikus utalásokkal kombinálódva válnak a diskurzusdeixis fontos eszközévé. A vizsgált szövegekben az ilyen típusú rámutatásoknál az anaforikus használat a gyakoribb, mert a kataforikus használatához képest kisebb mentális erőfeszítést igényel a befogadótól. Ilyen anaforikus diskurzusdeixisre találunk példát a következő drámai párbeszédben:

(12a) [H, 388]

NŐ *Te vitatkozol állandóan. Megmondtam, hogy ilyen ripsz-ropsz nem vehetem ki a szabadságomat. Megmondtam, punktum! Kis csend. A Férfi fáradtan visszahanyatlik, türelmetlenül forgatja a fejét. A Nő felveszi a kötést, belekezd.*
 FÉRFI *Dünnögve. Punktum. Ripsz-ropsz!... Ezek a szavak!?*

(12b) [H, 389]

NŐ *Ha nem csinálom, soha nem fejezem be. Maholnap beköszönt a tél...*
 FÉRFI *Dünnögve. „Maholnap”... meg: „Beköszönt”... Ezek a kifejezések?!*

A (12a–b) példákban szereplő közelre mutató névmások (*ezek*) a közeli szövegelményre utalnak vissza (*punktum, ripsz-ropsz; maholnap, beköszönt*), és az antecedens megismétlésével nyelvileg kifejtő formát kapnak.

A beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban a műfaji és a szövegtipológiai jellemzőkből adódóan viszonylag ritka az endoforikus utalás, ehelyett az (5–8) példákban is bemutatott mutató névmásokkal és határozószókkal kifejezett exoforikus deixisek vannak túlsúlyban, amelyek legfontosabb szerepe a beszélőket körülvevő valódi világ és az általuk teremtett szövegvilág közötti közvetlen, érzékelésen alapuló kapcsolat megteremtése. Mivel a szövegtipológiai kutatásokban a deiktikus elemek előfordulási gyakorisága szövegtipológiai változóként is értelmezhető (Tolcsvai Nagy 2006), a vizsgált drámai dialógusokban viszonylag gyakran szereplő exoforikus jellegű deiktikus elemek jelenléte erősen hozzájárul ahhoz, hogy a fiktív szépirodalmi szöveg a hétköznapi társalgásokra jellemző nyelvhasználatot reprezentálja, és ezáltal a spontán társalgások szövegtipológiai jellemzőit is magán hordozza.

A nézőpont

A szövegvilág egyik legfontosabb összetevője minden típusú szöveg esetében a nézőpont, vagyis az a helyzet, ahonnan a beszélő elvégzi az őt körülvevő szövegvilág eseményeinek a feldolgozását. A dialogikus szövegekben az aktuális beszélő alapvetően a saját szemszögéből teremt meg és értelmezi a szövegvilágot, vagyis a szövegbeli deiktikus elemek szerveződése egocentrikus jellegű. A deiktikus centrum középpontja az origó (Bühler 1934), az „itt” és „most” helyzete, amely a szövegvilág tér- és időbeli viszonyaival is szoros összefüggést mutat. Ez a középpont két fontos összetevőből épül fel, amelyek a következők:

- a kiindulópont, ahonnan minden dolog reprezentálódik,
- a dolgok reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredményeképpen jön létre.

A kiindulóponthoz képest történő reprezentációt általában a rámutatás különböző nyelvi elemei, a határozószók, az igekötők, bizonyos ige párok és a deiktikus viszonyok jelölik, így a deixis gyakran válik a nézőpont és a nézőponton belüli kiindulópont-változás jelölésének az eszközévé. A kiindulópontnak több fajtája is megkülönböztethető (Tolcsvai Nagy 2001: 126), ezek kombinációi többféle nézőpont kialakulását eredményezhetik. A legfontosabb lehetséges variációk az alábbiak:

- A kiindulópont megegyezik a semleges kiindulóponttal (K): a (K) az E/1. személyű beszélő kiindulópontja, amely abban az értelemben semleges, hogy független a szöveg aktuális tér-idő rendszerétől.

- A kiindulópont megegyezik a referenciális központtal (R): az (R) az éppen beszélő kiindulópontja, amelyben a beszélő lehet kifejtett vagy kifejtetlen formájú.
- A kiindulópont megegyezik a tudatosság szubjektumával (S): az (S) az a személy, aki felelős az információ proposicionális tartalmáért.

A párbeszédés szövegek mondataiban nemcsak a beszélő, hanem az egyéb résztvevők nézőpontja is érvényesülhet, így egy igen összetett nézőpontoszerkezet jön létre, amelyben különböző kiindulópontok működhetnek. A kiindulópont leggyakrabban a diskurzus egy adott, aktivált eleméhez, ritkábban az aktiválható elemek közül előhívható valamelyik referenshez köthető. A kiindulópont egyes esetekben kapcsolódhat a társalgás elején megnevezett új referenshez is (Langacker 1987). A párbeszédésekben az egyes szám első és második személyű kiindulópont deiktikusan konceptualizálható, a harmadik személyű kiindulópontra azonban ez nem minden esetben érvényes. A különböző kiindulópontok egyidejű érvényesülése különböző nézőpontok kialakulását eredményezi (Tolcsvai Nagy 2006). A referenciális központ a mindenkori beszélő kiindulópontja, a „tudatosság szubjektuma” az információért felelős személy, a semleges kiindulópont pedig a mondatban szereplő valamely személy nézőpontja, amelynek nincs feltétlenül köze a diskurzus fizikai világához (vö. Sanders–Spooren 1997). A dialógusok során a kommunikáló feleknek folyamatosan bele kell helyezkedniük egymás nézőpontjába, amely a fordulók váltakozásával együtt állandóan változik, ehhez pedig az ingerek aktív befogadására, feldolgozására és a hozzájuk való alkalmazkodás képességére van szükség.

A deixis szerepe a nézőpont változatainak jelölésében

A vizsgált szövegekben a nézőpontok többféle kombinációjára is találhatunk példát. A spontán társalgásokban leggyakoribb az az eset, amikor a semleges kiindulópont egybeesik a referenciális központtal és a tudatosság szubjektumával is. A következő példában a beszélő személye és a semleges kiindulópont egyaránt az anya, aki egyben az általa kimondott információ tartalmáért is felelős. Az R és az S az E/1. személyű igeragban reprezentálódik:

(13) [3, 59]

A: *Na jól van, **megyek, csinálom** a dolgom.*

A másik gyakori eset az, amelyben a semleges kiindulópont különbözik a referenciális központtól és a tudatosság szubjektumától is. Ezek a szövegben általában csak implicit formában jelennek meg, és csak néhány esetben válnak nyelvilag is jelöltté. Viszonylag ritka az olyan megnyilatkozás, amelyben a semleges kiindulópont és a tudatosság szubjektuma esik egybe, és ezektől eltér a referenciális központ, vagyis a beszélő személye. A következő anya és lánya között folyó beszélgetésben mindhárom típusra találunk példát:

(14a) [3, 23–5]

A: *Jaj, a **Lackó** telefonált a táborból.*

B: *Na!*

A: *Nagyon jól érzi magát, négyen vannak egy szobában...*

(14b) [3, 26]

B: *Na, szegény, meghal a gép nélkül, **gondolom**.*

(14c) [3, 27]

A: *Dicséri a kaját is. **Azt mondja**, jobb, mint az iskolában.*

A (14a) példában a mondatbeli semleges kiindulópont az említett testvér, *Lackó* személye, a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma pedig a beszélő maga, jelen esetben az anya, aki nyelvi jelölésen marad. Ugyanez a helyzet figyelhető meg a (14b) példában is annyi különbséggel, hogy a beszélő személye és így az R és az S is a *gondolom* ige segítségével nyelvi jelölt formában is reprezentálódik. A (14c)-ben pedig arra találunk példát, hogy a beszélő személye, vagyis az anya eltér a semleges kiindulóponttól és az információ felelősetől is, amely jelen esetben a fent említett *Lackó* személye, akire a szövegben a beszélő az *azt mondja* főmondatral utal vissza.

Ezekhez hasonló esetek a drámai dialógusokban is megfigyelhetők, a fiktív szövegek miatt azonban itt még nagyobb hangsúly helyeződik a tudatosság szubjektumának a kérdésére. A drámai párbeszédekben a megnyilatkozás tartalmáért és megszerkesztéséért felelős személy leggyakrabban maga a megnyilatkozó, aki vagy nyelvi jelölésen, vagy a spontán társalgásokhoz képest jóval gyakrabban jelölt formában van jelen, ezen kívül lehet a diskurzus nyelvi jelölt valamelyik másik szereplője is. A következő drámai dialógusokból vett példák a fenti lehetőségeket mutatják be:

(15a) [A, 117]

BÓDOGNÉ *Vanda még nem jött haza...*

(15b) [A, 127]

DÖNCI *Sacinak mondom... azok a kék meg vörös abroszok, a Cinzano-reklám az utcán... a teraszokon... Róma! Nyár! Azok a színek!*

(15c) [A, 127]

SACI *Döncinek azt mondták, kilépett. Hogy rumlizott valakivel, vagy micsoda...*

A (15a) példában a tudatosság szubjektuma az anya (*Bódogné*) nyelvi jelölésen formában szerepel, személye csak a megnyilatkozást bevezető névből derül ki, míg a (15b)-ben a megnyilatkozó (*Dönci*), aki egyben a tudatosság szubjektuma is, az E/1. személyű igei személyrrel (*mondom*) nyelvi jelölt mondanivalóját. A (15c) példa megnyilatkozója az egyik szereplő (*Saci*), a tudatosság szubjektuma azonban áttevődik a T/3. személyű igei személyrrel (*azt mondták*) jelölt személyekre, *Vanda* munkaadóra.

A drámára jellemző beágyazott diskurzusok megnyilatkozójának kérdése azonban a fenti példákhoz képest is jóval bonyolultabb, hiszen az egyes megnyilatkozásokhoz beágyazott résztvevői szerepek kapcsolódnak. Ennek értelmében másodlagos vagy akár harmadlagos perspektívizációról⁵ is beszélhetünk, hiszen a példákban nem a szereplők vagy a szereplők által utalt személyek, hanem elsődlegesen a szerző lesz a tudatosság szubjektuma, a beágyazott megnyilatkozók, vagyis a szereplők nevével jelölt személyek (*Bódogné*, *Dönci*, *Saci*) csak másodlagosan, az általuk idézett megnyilatkozók pedig csupán harmadlagosan válnak azzá.

A drámai dialógusokkal kapcsolatban ezért fontos kitérni a perspektívizáció (Sanders–Sporen 1997: 86–95) kérdésére, amelynek során az aktuális beszélő a közölt információért valaki másra tesz meg felelősnek. A megnyilatkozások propozicionális tartalmáért vállalt felelősség így áttevődik a tudatosság szubjektumáról az aktuálisan megszólaltatott szereplőre, vagyis a perspektívizáció folyamán az író átruhazza a közölni szándékozott információk értékelését és érvényességét az általa megszólaltatott megnyilatkozóra. A perspektívizáció a drámai dialógusok mindegyikének egyik legfőbb jellemzője. Bár a perspektívizáció jelenségével néha a spontán társalgásokban is találkozhatunk, az ilyen típusú megnyilatkozásokra inkább a szubjektívizáció jelensége jellemző.

⁵ A másodlagos perspektívizáció fogalmára l. még Csontos–Tátrai 2008: 87.

A szubjektívizáció „az aktuális beszélőnek arról a felelősségvállalásáról szól, amely az elmondott információ értékelését vagy érvényességét érinti” (Sanders–Spooren 1997: 86). A következő részletek a szubjektívizáció lehetséges módjait mutatják, amelyekre a spontán beszélgetésekben sok példát találunk:

(16a) [2, 27]

A: *Szerintem, vissza akar kerülni a csapatba, mert mostanában nem játszatta a Laci.*

(16b) [13, 25]

A: *Na, jól van, azt hiszem, elmegyek. Átmegyek a szomszédba, őket is régen látam, majd jövök.*

(16c) [2, 15]

A: *Tegnap azért nem gondoltam, hogy ilyen rossz idő lesz. Reggel kinéztem az ablakon, mondom, elmegyek, futok egy jót. Úgy döntöttem, futok ma 8 kilométert, de hát... de hát futok három kilométer óta, azt még mindig fájzik a kezem. Mondom, nem futok többet, mert teljesen átfagyok.*

A (16a–b) példákban a *szertintem* és az *azt hiszem* igés szerkezetekkel a beszélő személy nyelvileg is megfogalmazza, hogy a közölt információért való felelősség hozzá kötődik. A (16c)-ben egy fordulóban többször is megfigyelhető, hogy a szubjektívitas kifejezése (*mondom*) a megnyilatkozóhoz kapcsolódik. Ez a típusú szubjektívizáció fordult elő leggyakrabban a spontán beszélgetésekben.

A nézőpont és az egyenes, a függő és a szabad függő beszéd

A nézőpont jelölésének fenti módjai mellett a spontán megnyilatkozások a közlés módjában is különböznek a drámai dialógusoktól. A hétköznapi párbeszéd legjellemzőbb közlésmódja az egyenes beszéd, amelyben a semleges kiindulópont a beszélő személye, a referenciális központot az ő tér- és időbeli pozíciója jelöli ki, és ő a felelős a közölt információ propozicionális tartalmáért is. Erre láthatunk példát a következő spontán dialógusban, amely a nagymama és az unokája között zajlik le:

(17a) [2, 1–2]

A: *Helló! Anyu hol van?*

B: *Fodrásznál.*

Ehhez képest ritkábban, de a spontán szövegekben szintén megfigyelhető a függő beszéd is, amelyben a megnyilatkozó csak a propozicionális tartalomra figyel, az eredeti formára nem. Ezt mutatja a szintén a fenti társalgásból származó alábbi dialógus is:

(17b) [2, 17–8]

A: *Apu mikor jön haza... nem tudod?*

B: *Nem tudom, édesem. Mikor elment, akkor azt mondta, hogy 5 óra körül.*

A spontán társalgások narratív jellegű részeinek jellemző sajátos formája az egyenes és a függő beszéd folyamatos változtatása, amely együtt jár a szubjektívizáció és a perspektívizáció állandó

változásával is. A beszélt nyelvi mintában szereplő történetmesélő részek szinte kivétel nélkül ezt a szövegszerkesztési eljárást alkalmazzák, így jól követhető bennük egy fordulón belül is a nézőpontok folyamatos változása. Erre láthatunk példát a következő monologikus részletben, amelyben a lány meséli el szüleinek az üveggel folytatott beszélgetését:

(17c) [14, 1]

A: [...] És akkor **kérdezte**, hogy ... vagyis hát **mondta**, hogy az ilyen akváriumoknál, hogy a vezeték kilógjon, ahhoz így le szokták vágni a sarkát. Hát **mondom**, nekem madárpókhhoz kellene, nem éppen vezetéket kiengedni rajta. Aztán **mondta**, hogy mérjem le a pontos méreteit az akváriumnak, és akkor ööö... úgy levágja a sarkait, hogy a pók se tudjon kijönni, de viszont levegőt is kapjon rajta. Ja! És akkor végül is bevittük az akváriumot, biztos, ami fix!

A (17c) szövegben mondatról mondatra változik a perspektíva, a referenciális központot a történetet elmesélő személy helyzete jelöli ki, a tudatosság szubjektuma azonban folyamatosan áthelyeződik arra a személyre, akit a főmondat utalása kijelölt. A tudatosság szubjektumának állandó áttevődése miatt a közölt információért az egyik mondatban az aktuális beszélő, a másokban az általa említett másik szereplő tartozik felelősséggel. Az egyes mondatok aktuális nézőpontjait a változó igei személyragok jelölik, így nincs szükség a deiktikus elemként szolgáló E/3. és E/1. személyű személynév használatára sem.

A szabad függő beszéd, más néven átélt beszéd a függő beszédhez hasonlít, de a hagyományos felfogás szerint általában elmarad belőle az idézést bevezető főmondat vagy a kijelentést jelölő ige, és nem épül bele a narratív mondatokba szintaktikailag, emiatt gyakran hiányzik belőle a tudatosság szubjektumának jelölése is (Tátrai 2005: 223). Ebben az esetben a referenciális központ csak részben tevődik át, és a tájékozódás centrumát általában az aktuális és a beágyazott megnyilatkozó személye, helye és ideje együttesen jelöli ki. Azokra a szabad függő beszédű idézetekre, amelyek nem tartalmaznak idéző mondatot, a metapragmatikai tudatosság alacsony foka jellemző, így ez a forma kívánja meg a legkisebb mentális erőfeszítést a megnyilatkozótól és a legnagyobbat a befogadótól. Ez lehet az oka annak is, hogy a szabad függő beszéd alkalmazására a spontán társalgásokban számos példát találhatunk. Ez a közlésmód jellemző az alábbi párbeszédre is:

(18) [3, 27–9]

A: *Dicséri a kaját is. Azt mondja, jobb, mint az iskolában.*
 B: *Hha!*
 A: *Vitorlázni is elmentek.*

A (18) példa aktuális megnyilatkozója az anya, aki a fiával folytatott telefonbeszélgetést idézi fel, az első fordulóban függő, a másodikban szabad függő beszédben. A tájékozódás centruma továbbra is az anya személye, a tudatosság szubjektuma azonban az idézet propozicionális tartalmának erejére áterjed a fiúra. Az anya második megnyilatkozására (*Vitorlázni is elmentek*) alacsony metapragmatikai tudatosság jellemző, hiszen itt már nyelvileg nincs jelölve a felidézett megnyilatkozó kiléte. Az idézés e formája a megnyilatkozótól minimális, a befogadótól nagyobb mentális erőfeszítést követel.

A fenti variációkhoz hasonlóan a szépirodalmi művek szereplőinek megszólaltatására az író hagyományosan három beszédmód közül is választhat. A drámákban az egyenes, a függő és ritkábban a szabad függő beszéd a megnyilatkozások visszaadásának három legalapvetőbb formája (Kocsány 1996). A dráma egyik legjellemzőbb közlésmódja az egyenes beszédmód alkalmazása, amelynek egységnyi elemeiből épül fel a drámai mű struktúrája. Ez a közlésmód olyan kognitív eljárást igényel az írótól, amelyben folyamatosan változtatnia kell az elbeszélői nézőpontot és a szöveg

kronotopológiai jellemzőin (Bahtyin 1986). Ezt szemlélteti a következő, drámai szövegből származó példa is:

(19) [A, 146]

BÓDOG [...] *Hol a szivarosdobozom? Imrus, nincs ott melletted?*

IMRUS Türelmetlenül. *Nincs, itt nincs...*

BÓDOG [...] *Meglátja a szivarosdobozt a komódon. Anya, add ide a szivarosdobozomat!*

A (19) példában jól látható, ahogy a térbeli nézőpont a beszélőváltással együtt változik, és minden beszélő a saját térbeli nézőpontját érvényesíti. Ez biztosítja a drámai mű viszonyrendszerének felépülését, vagyis a perspektíva folyamatos változása alakítja át az írói narrációt dialogizált narrációvá.

A drámai szövegek gyakori jellemzője az idézetként beágyazódó nyelvi reprezentációk megjelenése. Ilyenkor a megnyilatkozó általában referenciális kapcsolatot hoz létre saját szövege és a felidézett diskurzus között, amely biztosítja az idézet hitelességét. A drámában gyakran előfordul, hogy az egyenes beszédet a szó szerinti idézés eszközeként is felhasználja az író. Ezt az idéző mondatral bevezetett kötött idézési formát egyenes idézésnek nevezzük.⁶ Ilyenkor az egyik szereplő közvetlenül, szó szerint idézi fel egy másik személy szavait, ezért a referenciális központ az idézés befejezéséig teljesen áttevődik az idézett személyre, és az ő pozíciója jelöli ki a tájékozódási középpontot is. Az egyenes idézés együtt jár a tudatosság szubjektumának teljes áthelyeződésével, vagyis az ilyen szövegekben az információ propozicionális tartalmáért nem az aktuális, hanem a felidézett megnyilatkozó lesz a felelős. Ebből következik az is, hogy az egyenes idézés a perspektivizáció egyik tipikus formája. Az egyenes idézésre – a függő idézéshez hasonlóan – nagyfokú metapragmatikai tudatosság is jellemző, amelynek nyelvi jelölői az idézet tényét explicitté tevő bevezető mondatok. Minél kifejtettebbek az idézést jelölő mondatok, annál nagyobb a metapragmatikai tudatosság, így annál nagyobb az idézéshez, és annál kisebb a megértéshez szükséges mentális erőfeszítés mértéke (Csontos–Tátrai 2008: 82–88, 94–5). A fentiekre látható példa a következő párbeszédben:

(20) [A, 119]

BÓDOG [...] *Apám megkínált, és azt mondta: „Fiam, tízennyolc éves lettél, és...”*

BÓDOGNÉ ÉS?

BÓDOG Türelmetlenül. *Mit tudom én már, hogy mit mondott?! Negyvenhárom éve!*

A (20) példában az idéző forma, vagyis az idézetet bevezető mondat (*Apám megkínált, és azt mondta*) a szóbeli közlésben is nyilvánvalóvá teszi az idézés tényét és ezáltal azt is, hogy az idézés tartama alatt a tudatosság szubjektuma az idézett szereplőre, jelen esetben a beszélő édesapjára helyeződik át. A szó szerinti idézés másik változatának, a „szabad egyenes beszédnek” (Tátrai 2005: 222) is nevezhető formának fő jellemzője éppen az idéző mondat elhagyása. Itt az idézés ténye csak abban az esetben egyértelmű, ha a drámai mű nem színpadi előadásban, hanem olvasott szöveggént kerül a befogadóhoz. Ekkor a különböző írásjelek, a gondolatjel, a kettőspont vagy a példában is szereplő idézőjel egyértelművé teszik, hogy a közölt információ propozicionális tartalmáért nem az aktuális beszélő, hanem az idézett szereplő a felelős. Erre szolgáltatt példát a következő drámai párbeszéd:

⁶ A beszédmódokhoz hasonlóan az idézésben is megkülönböztethetünk egyenes, függő és szabad függő idézést. A témáról bővebben funkcionális kognitív pragmatikai keretben l. Csontos–Tátrai 2008.

(21) [H, 396]

FÉRFI [...] *A faluban is az lenne a lényeg: a csend, a visszavonultság, az elmélyülés... Az élet valósága... A víz... a nagy vizek... „Nekem csak ez jutott, a hangtalan jelenlét az idők nagyvize felett...”* Beleborzong. *A fák! A madarak...*

NŐ *A kalitkára mutat. Itt vannak neked a madarak.*

Az előbeszéd másik kötött idézési módja a függő beszéd, amelynek során a történetben elhangzó szövegek szintaktikailag illeszkednek a narratív szövegbe, a narrációban megjelenő beszéd az eredetijéhez képest pedig grammatikai változásokon megy keresztül. Ebben a formában a megnyilatkozó csak a felidézett diskurzus propozicionális tartalmának közvetítésére törekszik, és nem célja a szöveg szó szerinti visszaadása. Ebben az esetben az aktuális megnyilatkozó a referenciális központot magánál tartja, és a tájékozódási középpontot is az ő személye jelöli ki. Ezzel szemben a tudatosság szubjektuma áthelyeződik a felidézett diskurzus megnyilatkozájára, akire az idézetet bevezető főmondatban történik utalás. Ez az áthelyezés azonban csak az idézet propozicionális tartalmára érvényes, formájára nem. A függő idézés (Csontos–Tátrai 2008: 88–89) az elbeszélő szövegek, novellák, regények sajátja, de gyakran megjelenik a drámai művekben is egy, az adott párbeszédet megelőző dialógus megnyilatkozásainak felidézését szolgálva. A korábbi párbeszéd résztvevői általában a felidézőkön kívüli személyek, de a beszélők a saját korábbi mondataik beemelésével is megteremthetik a szövegek közötti párbeszédet. Erre a két esetre hoz példát az alábbi két dialógus is:

(22a) [A, 171]

DÖNCI *Nem detektív, csak a barátja!*

SACI *De, igenis, azt mondta, ő a detektív!*

(22b) [A, 147]

BÓDOGNÉ *Óvatosan. Azt mondtad, ma este megkínárod, mert...*

BÓDOG *Soha nem mondtam, hogy megkínálok szívarral.*

A (22a) példa aktuális megnyilatkozója Saci, a felidézett szöveg pedig a televízióban nézett film egyik szereplőjéhez kapcsolódik, akire az idézetet bevezető főmondat (*Azt mondta*) utal. Lehetséges eredeti formája (*Én a detektív vagyok*) az aktuális beszélő szempontjából értelmeződik, ezért grammatikai változáson megy át (*Ő a detektív*). Mindezekből az is következik, hogy a tudatosság szubjektuma az idézet erejéig a felidézett szöveg megnyilatkozájára tevődik át, ám csak szövegének propozicionális tartalmára vonatkozik, eredeti formájára nem. Ugyanez mondható el a (22b)-ről is, azzal a különbséggel, hogy a felidézett szöveg nem egy harmadik személyhez, hanem a diskurzus egyik megnyilatkozájához kapcsolódik. Az idézést bevezető mondatok megléte miatt mindkét szövegre jellemző a metapragmatikai tudatosság, az idézés tényének a felismerése nem kíván különösebben nagy mentális erőfeszítést a befogadóktól.

A szabad függő beszéd a drámai dialógusokban viszonylag ritkán jelenik meg, akkor is inkább más közlésmódokkal kombinálva. A (23) példa a függő és a szabad függő beszéd alkalmazását mutatja a drámai dialógusban, és arra hoz példát, hogy az újabb kutatások szerint (Kocsány 1996) a szabad függő beszéd nemcsak a fenti jellemzőkön, hanem a referenciális központ összetettségén is alapulhat.

(23) [H, 380]

NŐ *Türelemesen. Akkor kelj fel. A kórházban is mondták, hogy most már felkelhetsz.*

FÉRFI *Azt mondták, lábadoznom kell. Ha felkelek, az nem lábadozás.*

Ha felkelek, kimegyek az utcára. Kimegyek és telefonálok.

A (23) példa első és második megnyilatkozásában egyaránt megfigyelhető a bevezető főmondat (*A kórházban is mondták*, ill. *Azt mondták*), amely kijelöli a tudatosság szubjektumát (*ők = orvosok*), a referenciális központ megváltozását, vagyis az aktuális megnyilatkozók nézőpontjához való alkalmazkodást pedig több helyen nyelvi is jelöli (*most, felkelhetsz, lábadoznom*). Az első megnyilatkozás a bevezető főmondat megléte ellenére azonban szabad függő beszédként is értelmezhető, hiszen az időviszonyokra utaló deiktikus elem (*most*) a szereplő jelen idejére utal, abból indul ki. A szabad függő idézés funkcionális értelmezésében a fogalomkörbe beletartozhatnak azok az idézési módok is, amelyek különböznek ugyan a fenti példától, de az egyenes és a függő beszéd-től eltérő stratégiákat alkalmaznak (Csontos–Tátrai 2008: 89–90).

Az egyes közlésmódok jellemző használata mellett a fenti példák azt is jól mutatták, hogy az egyes nézőpontok és beszédmódok egyidejűleg, párhuzamosan és egymással váltakozva is érvényesülnek a beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban. Ezeket a viszonyokat olyan mikroszinten kifejtett, de makroszinten ható nyelvi elemek hordozzák, mint a határozószók és az igekötők, bizonyos igék, igepárok és a különböző deiktikus viszonyok, amelyeket az integrált beszélő/hallgató (Herrmann 1995) mentális műveletei segítségével képes interpretálni. A deixis tehát nagyon fontos szerepet játszik a dialógusok összetett nézőpontviszonyainak a jelölésében is. A következő párbeszédben arra láthatunk példát, hogy a spontán társalgásokra jellemző összetett nézőpontviszonyokat, a nézőpont fordulóról fordulóra történő változását különböző deiktikus elemek jelölik:

(24) [1, 1–6]

A: Szia! **Már itthon vagy?**

B: Aha! **Most** elértem ezt a buszt. De figyelj, sietek, mert **mennem** kell a nagyhoz. Mi van ebédre?

A: Ebédre? Bablevest főztem meg palacsintát. Orsi nem **jött veled?**

B: De **jött**. Orsi, **hol vagy?**

C: Szia, anyu! Szia, **itt vagyok**.

A: Szia! **Te** ebédelsz? Melegíthetem az ebédet?

A (24) példa hat fordulóból álló párbeszédében három nézőpont is érvényesül, az anya beszélget az iskolából hazatérő lányával, és a beszélgetésbe később a másik lány is bekapcsolódik. Az ágensnek nézőpontjának fő kifejezőeszközei a hely- és időhatározószók (*itthon, már, most*), az irányt kifejező igék megfelelő alakjai (*mennem, jött*), a névmási határozószók (*veled*), a névmások (*itt, ezt, te*) és az igeragozás (*vagy, vagyok*).

A spontán szövegekhez hasonlóan a drámai párbeszédekben is jól megfigyelhető a perspektíva folyamatos változása, és jelen vannak a nézőpontváltás nyelvi kifejezőeszközei is. Ezt mutatja a következő, drámából származó dialógus is:

(25) [H, 382]

FÉRFI Biztosan lázam van.

NŐ Hát akkor tedd be **a hőmérőt**, és mérd meg.

FÉRFI Már régen **ideadhattad** volna. Ahogy azt a hőmérőt rázod!

A (25) példában az ágensnek egy térben és időben vannak, nézőpontjuk mégsem azonos. Az első mondatban a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma egybeesik, a következő mondatban pedig a másik beszélőhöz kapcsolódó kiindulópont kidolgozása, majd a fő téma (a *hőmérő*) bevezetése figyelhető meg. Mindketten erre a tárgyra utalnak megnyilatkozásaikban, először és a forduló végén explicit módon kifejtett köznévi, majd bennfoglalt Ø formával, mert az *ideadhattad* tárgy-aszemélyragozása a szekvenciaváltás ellenére is pontosan referál az implikált fogalomra. A térbeli pozícióhoz kapcsolódó nézőpontváltás kifejezőeszköze a központi igéhez (*ad*) kapcsolódó igekötő (*ide*).

Összefoglalás

Összefoglalva a fenti elemzések eredményeit elmondható, hogy a deiktikus elemeknek a spontán és a drámai dialógusokban egyaránt nagy szerepe van a nézőpontok különböző kombinációinak a kifejezésében. A vizsgált szövegek alapján a spontán és a drámai dialógusok főbb jellemzőit a nézőpont és a deixis szempontjából az alábbiakban foglalhatjuk össze.

(1) A beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban a műfaji és a szövegtipológiai jellemzőkből adódóan viszonylag ritka az endoforikus utalás, helyett a mutató névmásokkal és határozószókkal kifejezett exoforikus deixisek vannak túlsúlyban. Az exoforikus deixisek hozzájárulnak a drámai dialógusok spontán jellegének a megteremtéséhez. (2) A spontán társalgásokban a megnyilatkozó személye gyakran megegyezik a tudatosság szubjektumával, míg a drámai művek beágyazott diskurzusaira leginkább a tudatosság szubjektumának áthelyezése a jellemző. (3) A spontán társalgásokra a szubjektívizáció, a drámai dialógusokra inkább a perspektívizáció jellemző. (4) A spontán társalgásokban leggyakrabban az igei személyragok használatosak a nézőpontok lehetséges variációinak jelölésére, a személyes névmások pedig jóval ritkábban fordulnak elő deiktikus funkcióban, mint a drámai dialógusokban. (5) A beszélt nyelvre az egyenes beszéd és a szabad függő idézés, a történetmesélésben pedig az egyenes és a függő beszéd kombinációjának használata a legjellemzőbb, míg a dráma nyelvében gyakrabban találkozhatunk a függő beszéd alkalmazásával.

A spontán és a tervezett dialógusok jellemző különbségeinek általánosításához további, a jelen empirikus kutatáshoz képest több szempontot megvizsgáló és nagyobb szövegtörzset vizsgáló elemzések szükségesek. A kutatás során kapott eredmények azonban a feltételezéseknek megfelelően a nézőpont és a deixis vonatkozásában már ebben a fázisban is kellő kiindulópontot jelenthetnek a spontán és a tervezett szövegek szövegtipológiai elkülönítéséhez.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, M. 1986. *A beszéd és a valóság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bence Lóránt 1993. Deixis és referencia. Kisenciklopédia dióhéjban. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábán Pál 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 41–9.
- Buda Béla – László János 1981. *Beszéd a szavak mögött*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bühler, K. 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. In: Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 59–119.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- Herrmann, T. 1995. *Allgemeine Sprachpsychologie. Grundlagen und Probleme*. Psychologie Verlags Union, Weinheim.
- Janssen, T. A. J. M. 2002. Deictic principles of pronominals, demonstratives, and tenses. In: F. Brisard (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 151–96.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? (Stiluseleméleti tanulmányok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 329–48.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 309–47.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. 1991. *Foundations of cognitive grammar*. Volume II. Descriptive application. Stanford University Press, Stanford.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.

- Levinson, S. C. 1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, S. C. 1994. Discourse deixis. In: R. E. Asher (ed.): *The encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon, Edinburgh, 846.
- Lyons, J. 1989. *Semantics. Volume 2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sanders, J. – Spooren, W. 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert–Redeker–Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 85–112.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In: Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII*. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 207–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006 A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest, 64–90.
- Vater, H. 1991. *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London–New York–Sydney–Auckland.
- Yule, G. 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.

A tanulmányban hivatkozott szépirodalmi alkotások:

- Szakonyi Károly 1976. Adáshiba. In: *Irányítószám 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 111–208.
- Szakonyi Károly 1976. Ha itthon maradnál. In: *Irányítószám 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 375–402.

Boronkai Dóra
egyetemi adjunktus
Pécsi Tudományegyetem
Illyés Gyula Főiskolai Kar
Irodalomtudományi és Nyelvészeti Intézet

SUMMARY

Boronkai, Dóra

The role of deixis in marking perspective

Deictic elements play a crucial role in expressing various combinations of perspectives both in spontaneous and stage dialogues. The main characteristics of dialogues with respect to perspective and deixis can be summarised as follows: (1) In both spontaneous and stage dialogues, endophora is relatively rare, due to genre-related and text typological features. Instead, exophoric deixis dominates and is expressed by demonstratives and adverbials. Instances of exophora contribute to the spontaneous effect of stage dialogues. (2) In spontaneous conversations, the speaker often coincides with the subject of consciousness, whereas in embedded discourse within dramatic pieces, the subject of consciousness is typically shifted. (3) Spontaneous conversation is characterised by subjectification, whereas stage dialogues are characterised by perspectivisation. (4) In spontaneous conversations, verbal person/number suffixes are mainly used to signal possible variations of perspective, and personal pronouns occur in a deictic function far less frequently than in stage dialogues. (5) Spoken language is characterised by direct speech and free indirect speech, whereas in narratives a combination of direct and indirect speech occurs; in the language of drama, on the other hand, indirect speech is more often encountered.

Keywords: context, deictic centre, representation, subjectification, perspectivisation